

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΚΡΑΤΟΥΣ – ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ: ΈΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Κωνσταντίνος Μαργαρίτης, Δ.Ν., LL.M, Διδάσκων Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης Πανεπιστημίου Κρήτης, Μέλος ΔΣ Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων (ΕΕΔ), Δικηγόρος

1. Εισαγωγή

Αποτελεί κοινό τόπο η ανάδειξη του 21^{ου} αιώνα ως εποχή της παγκοσμιοποίησης. Συνίσταται στην αυξανόμενη ευκολία με την οποία κάποιος από κάποιο μέρος του κόσμου μπορεί να επικοινωνήσει ή να βρεθεί σε άλλο μέρος αναπτύσσοντας πολύπλευρες διαδραστικές σχέσεις με άλλους ανθρώπους.¹ Σε ένα τέτοιο κοινωνικό περιβάλλον, η ανάγκη προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων δέχεται νέες προκλήσεις σχετιζόμενες με την πολιτισμική διαφορετικότητα των ανθρώπων.

Αναπόσπαστο στοιχείο της προσωπικότητας του ανθρώπου που συνδέεται με την πολιτισμική του κληρονομιά αποτελεί η θρησκεία. Η έννοια της θρησκείας είναι δύσκολο να οριοθετηθεί πλήρως,² θα μπορούσε ωστόσο να χαρακτηριστεί ως ένα οργανωμένο σύνολο κανόνων δογματικού χαρακτήρα που αφορούν στη σχέση ανάμεσα σε θείο και ανθρώπινο, υπερφυσικό και φυσικό, υπερβατικό και ενδοκοσμικό, πνευματικό και υλικό, ψυχικό και σωματικό. Έτσι, για την ύπαρξη της θρησκείας απαιτούνται δύο όροι με ειδικά χαρακτηριστικά: το θείο και το ανθρώπινο. Η σχέση της θρησκείας και του ανθρώπου πάντοτε είναι αμφίδρομη και αμφίπλευρη, χωρίς ποτέ να γίνεται μονόπλευρη και μονοσήμαντη.³

Αυτή η σχέση του ανθρώπινου με το μεταφυσικό έχει εξωτερικευτεί με τη διεξαγωγή τελετών, ασφαλώς όχι με τη σύγχρονη έννοια της θρησκευτικής τελετής, πολλές χιλιάδες χρόνια πριν. Απολιθώματα πτωμάτων συνειδητά τοποθετημένων με συγκεκριμένο τρόπο βρέθηκαν στο σπήλαιο Pontnewydd, στην Ουαλία, μαρτυρώντας μιας μορφής κηδεία η οποία έλαβε χώρα περίπου 225.000 χρόνια πριν.⁴ Το γεγονός αυτό αποδεικνύει την τεράστια σημασία της μεταφυσικής αυτής έκφρασης στον ψυχισμό του ανθρώπου.

Ως αποτέλεσμα της σημασίας της, η ελευθερία της πίστης, αλλά και της έκφρασης της πίστης κατοχυρώθηκε σχετικά νωρίς σε νομικά κείμενα συνταγματικού χαρακτήρα. Στην Ευρώπη, η ελευθερία της θρησκείας διακηρύχθηκε σε πιο σύγχρονη συνταγματική μορφή στην Ένωση της Ουτρέχτης το 1579, στο Έδικτο της Νάντης το 1598 και ασφαλώς συμπεριλήφθηκε και στη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του

---

¹ Larsson, T. (2001), *The Race to the Top: The Real Story of Globalization*, Washington: CATO Institute, σελ. 9.

² Για τη σχετική προβληματική βλ. Braun, W., McCutcheon, R. (2003), *Εγχειρίδιο Θρησκευτολογίας* (μτφρ. Δ. Ευγαλατάς), Θεσσαλονίκη: εκδ. Βάνιας, σελ. 31-32.

³ Μπέγζος, Μ. (2000), «Θρησκεία» στο Μπέγζος, Μ. (επιμ.), *Θρησκευτολογικό Λεξικό*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 242-247.

⁴ Pettitt, P. (2002), "When Burial Begins", *British Archeology*, 66, διαθέσιμο στο <https://web.archive.org/web/20070602060232/http://www.britarch.ac.uk/ba/ba66/feat1.shtml> (τελευταία πρόσβαση 18-3-2017).

Ανθρώπου και του Πολίτη της γαλλικής επανάστασης του 1789 (άρθρο 10). Στις Η.Π.Α. η θρησκευτική ελευθερία εισήχθη στον Κατάλογο Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Βιρτζίνια, το 1776 και σε ομοσπονδιακό επίπεδο ήδη στην Πρώτη Τροποποίηση του Ομοσπονδιακού Συντάγματος το 1791.

Σε σύγχρονο ευρωπαϊκό επίπεδο, η σημασία ενός ολοκληρωμένου προστατευόμενου δικαιώματος θρησκευτικής ελευθερίας έχει επανειλημμένως αποτυπωθεί σε αποφάσεις του ΕΔΔΑ. Το Δικαστήριο έχει χαρακτηρίσει την ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας ως «θεμέλιο της δημοκρατικής κοινωνίας», καθώς στη θρησκευτική της διάσταση προστατεύει ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία της ταυτότητας των πιστών, ταυτόχρονα δε αποτελεί υπόβαθρο και για τους άθεους, τους αγνωστικιστές, τους σκεπτικιστές και τους αδιάφορους με θρησκευτικά ζητήματα να απέχουν.⁵ Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται ουσιαστικός πλουραλισμός εντός μιας κοινωνίας ενισχύοντας το επίπεδο της δημοκρατίας.

Στην εθνική συνταγματική τάξη, η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας κατοχυρώνεται ρητά στο άρθρο 13. Λόγω της ιστορικά ιδιαίτερης σχέσης κράτους – εκκλησίας στην Ελλάδα,⁶ διατάξεις αναγόμενες στη θρησκευτική ελευθερία, αλλά και εν γένει ρυθμίζουσες τη θέση της Ορθοδοξίας ως επικρατούσας θρησκείας στην ελληνική έννομη τάξη είχαν συμπεριληφθεί ήδη από τα πρώτα συνταγματικά κείμενα στην ελληνική συνταγματική ιστορία και συμπεριλαμβάνονται και στο ισχύον Σύνταγμα, με διαφορετική κατά περιόδους διατύπωση και σημασία.⁷ Σε αυτό το πλαίσιο το άρθρο 3 του ισχύοντος Συντάγματος αναγνωρίζει την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία του Χριστού ως επικρατούσα στην Ελλάδα.

Η ως άνω προσέγγιση emπίπτουσα στη γενικότερη σχέση κράτους – εκκλησίας σε συνταγματικό επίπεδο έχει αποτελέσει αντικείμενο ευρέος πολιτικού και επιστημονικού διαλόγου. Έχει διατυπωθεί η αντίληψη ότι απόρροια της διάταξης αυτής αποτελεί μια σειρά πολιτικών που θίγουν κατ' ουσία την έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας, κάποιων αποτυπωμένων ακόμη και σε συνταγματικές διατάξεις και άλλων σε τυπικούς νόμους και πρακτικές και ως εκ τούτου πρέπει να απαλειφθεί από το Σύνταγμα.⁸ Άλλη άποψη υποστηρίζει την αναθεώρηση της διάταξης αυτής ώστε να αποτυπωθεί πληρέστερα ο κοσμικός χαρακτήρας του ελληνικού κράτους.⁹ Σκοπός της μελέτης αυτής είναι αφ' ενός να τονίσει τον συνταγματικό σκοπό της προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας ως δικαίωμα,

⁵ Βλ. χαρακτηριστικά αριθμ. προσφ. 14307/88 Κοκκινάκης κατά Ελλάδα, σκ. 31, αριθμ. προσφ. 24645/94 Buscarini και Λοιποί κατά Αγίου Μαρίνου, σκ. 34, αριθμ. προσφ. 42837/06, 3237/07, 3269/07, 35793/07 και 6099/08 Δημητράς και Λοιποί κατά Ελλάδα, σκ. 76.

⁶ Βλ. για το ζήτημα Clogg, R. (2013), *A Concise History of Greece*, Cambridge: Cambridge University Press, 3rd edition, σελ. 7-45.

⁷ Χαρακτηριστικά στο Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος (1822) η πρώτη (και μόνη) παράγραφος του Τίτλου Α, Τμήματος Α ορίζει τα «περί θρησκείας» αναφέροντας: «Η επικρατούσα Θρησκεία εις την Ελληνικήν Επικράτειαν είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας· ανέχεται όμως η Διοίκησης της Ελλάδος πάσαν άλλην Θρησκείαν και αι τελεταί και ιεροπραγίαί εκάστης αυτών εκτελούνται ακολύτως».

⁸ Μάνεσης, Α. Ι. (1982), *Συνταγματικά Δικαιώματα α' Ατομικές Ελευθερίες*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 4^η έκδοση, σελ. 257, Μηναιίδης, Σ. (1990), *Η Θρησκευτική Ελευθερία των Μουσουλμάνων στην Ελληνική Έννομη Τάξη*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ. 134.

⁹ Πιο πρόσφατα βλ. Αλιβιζάτος, Ν., Βουρλούμης, Π., Γεραπετρίτης, Γ., Κτιστάκης, Γ., Μάνος, Σ., Σπυρόπουλος, Φ. (2016), *Ένα Καινοτόμο Σύνταγμα για την Ελλάδα*, Αθήνα: Η Καθημερινή, ειδική έκδοση, σελ. 9 και 17.

προστασία το επίπεδο της οποίας δεν επηρεάζεται καθόλου από την ύπαρξη επικρατούσας θρησκείας στο Σύνταγμα και αφ' ετέρου να αναδείξει την ιδιαίτερη σημασία της διάταξης αυτής στο κοινωνικό της επίπεδο ως στοιχείο συνεκτικότητας και σε καμία περίπτωση ως σημείο αναφοράς περιοριστικής των θεμελιωδών δικαιωμάτων ερμηνείας.

2. Αποτύπωση του όρου, εννοιολογική διασύνδεση με το δικαίωμα θρησκευτικής ελευθερίας

Σε μια προσπάθεια αποτύπωσης του όρου «επικρατούσα» ως προσδιοριστικού της Ορθοδοξίας στη σχέση της με το κράτος, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο όρος έχει πλέον τη σημασία μιας στατιστικής απλώς διαπίστωσης που ουσιαστικά δεν παρέχει κάποιο πλεονέκτημα στην Ορθοδοξία σε σύγκριση με τις άλλες γνωστές θρησκείες.¹⁰ Η προσέγγιση αυτή ενισχύεται ιδιαίτερα αν ληφθεί υπόψη η αντίληψη που επικράτησε στη συζήτηση για την υιοθέτηση της εν λόγω διάταξης, ώστε να αποκρυσταλλωθεί η πρόθεση του Κοινοβουλίου κατά την Ε' Αναθεωρητική Βουλή η οποία προέβη στην ψήφιση του Συντάγματος του 1975. Πράγματι, τόσο ο Γενικός Εισηγητής της Πλειοψηφίας, Βουλευτής Δημήτριος Παπασπύρου,¹¹ όσο και ο Γενικός Εισηγητής της Μειοψηφίας, Βουλευτής Δημήτριος Τσάτσος τόνισαν εξ' αρχής αυτόν το διαπιστωτικό χαρακτήρα του όρου με την κανονιστική του δυναμική να εξαντλείται στο επίπεδο της σχέσης του κράτους με τις εκκλησιαστικές οργανώσεις και σε καμία περίπτωση να μην υπαισέρχεται σε ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας.¹²

Σε μια προσπάθεια συστηματικής αποτύπωσης, θα μπορούσαν να παρουσιασθούν τρία βασικά μοντέλα που οριοθετούν τις σχέσεις κράτους – εκκλησίας.¹³ Το πρώτο μοντέλο είναι αυτό της αυστηρής διάκρισης. Καθώς η πολιτική και η θρησκεία αποτελούν διαφορετικές εκφάνσεις της ανθρώπινης υπόστασης, θα πρέπει να παραμένουν σε ξεχωριστά μεταξύ τους πεδία. Η θρησκεία γίνεται αντιληπτή ως ένα αμιγώς προσωπικό ζήτημα και ως εκ τούτου η σχετική προσέγγιση κάθε ανθρώπου επαφίεται στην προσωπική του αντίληψη. Έτσι το κράτος οφείλει να τηρεί απαρασάλευτα αυστηρή στάση θρησκευτικής ουδετερότητας, ώστε να μην παρεμβαίνει ούτε κατ' ελάχιστο στην ιδιωτική αυτή σφαίρα.¹⁴

Στο δεύτερο μοντέλο υφίσταται μια ειδικότερη σχέση μεταξύ κράτους και κάποιας εκκλησίας: το μοντέλο της καθεστηκυίας εκκλησίας. Εδώ περισσότερο η εκκλησία γίνεται αντιληπτή ως ένα φαινόμενο καίριας σημασίας που ανάγεται σε πυλώνα

¹⁰ Δαγτόγλου, Π. Δ. (2002), *Συνταγματικό Δίκαιο: Ατομικά Δικαιώματα Α'*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2^η αναθεωρημένη έκδοση, σελ. 440, Τρωιάνος, Σ. Ν. (1984), *Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, β' έκδοση, σελ. 68-69.

¹¹ Συγκεκριμένα, ο Γενικός Εισηγητής της Πλειοψηφίας υπογράμμισε: «ο όρος επικρατούσα θρησκεία ... σημαίνει απλώς ότι η ὀρθόδοξος θρησκεία είναι ἡ θρησκεία ἣν ἀκολουθεῖ ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ συμφώνως πρὸς τὸ τυπικόν τῆς ὁποίας ἐνεργοῦνται αἱ ἐπίσημα τελεταί, καθορίζονται αἱ ἀργίαι κ.λπ.». Βουλή των Ελλήνων (1975), *Πρακτικά των Συνεδριάσεων των Υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος 1975 Κοινοβουλευτικής Επιτροπής*, σελ. 402.

¹² Τσάτσος, Δ. Θ. (1993), *Συνταγματικό Δίκαιο Τόμος Β': Οργάνωση και Λειτουργία της Πολιτείας*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ. 608.

¹³ Εφαρμόζεται στο παρόν η μοντελοποίηση των Soper, J. C., den Dulk, K. R., Monsma, S. V. (2017), *The Challenge of Pluralism: Church and State in Six Democracies*, London: Rowman & Littlefield, 3rd edition, σελ. 9-11.

¹⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Γαλλία όπου η *laïcité* κατοχυρώνεται ρητά στο άρθρο 1 του Συντάγματος.

κοινωνικής συνοχής, ένα στοιχείο συλλογικότητας. Στις σύγχρονες δημοκρατίες η κρατική αυτή προσέγγιση βασίζεται κυρίως σε κάποια ιστορική συνέχεια και πλειοψηφική έκφραση η οποία με σύγχρονους όρους αποδίδει στην καθεστηκία εκκλησία κάποια πλεονεκτήματα, κυρίως συμβολικού χαρακτήρα, που ενέχουν και πολιτισμικά χαρακτηριστικά.

Το τρίτο μοντέλο είναι αυτό του δομικού πλουραλισμού ή πλουραλιστικό μοντέλο. Βασίζεται στην αντίληψη ότι οι διάφορες σφαίρες κοινωνικής δραστηριότητας, όπως η εκπαίδευση, η εργασία, οι τέχνες, η θρησκεία, η πολιτική, μπορούν να διέπονται από σχέσεις συμπληρωματικού χαρακτήρα και όχι αυστηρής διάκρισης. Ασφαλώς, η κάθε σφαίρα απαιτεί κάποια αυτόνομη δράση η οποία τη διακρίνει από τις υπόλοιπες, η θρησκεία ωστόσο καθίσταται εν τέλει συναφής με κάθε έκφανση της ζωής του ανθρώπου· αναγνωρίζεται δηλαδή στη θρησκεία ένα οριζόντιο επίπεδο διάδρασης. Ωστόσο, η προσέγγιση αυτή δεν δύναται να περιλαμβάνει μία μόνο συγκεκριμένη θρησκεία, αλλά να βασισθεί στο θρησκευτικό πλουραλισμό ως θεμελιώδες στοιχείο μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Επομένως το κράτος δεν θα πρέπει να πριμοδοτεί, πολλώ μάλλον να ταυτίζεται με μια συγκεκριμένη θρησκεία, αλλά σε πνεύμα δικαιοσύνης να επιδιώκει διάδραση με όλες τις θρησκευτικές αντιλήψεις που έχουν διαμορφωθεί εντός της κοινωνίας.

Από τα ανωτέρω, θα μπορούσε εύλογα να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι στην Ελλάδα εφαρμόζεται κατά κανόνα το δεύτερο μοντέλο. Σε επόμενο στάδιο, το ζήτημα που τίθεται εστιάζεται στην ύπαρξη ή μη αιτιώδους συνάφειας μεταξύ της έννοιας της επικρατούσας θρησκείας και παραβίασης της θρησκευτικής ελευθερίας. Απάντηση έχει δοθεί από την καταργηθείσα με το Πρωτόκολλο 11 Ευρωπαϊκή Επιτροπή Θεμελιωδών Δικαιωμάτων στην υπόθεση *Darby κατά Σουηδίας*. Εκεί ευθέως αποτυπώθηκε η καθ' αρχήν μη παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας από την καθ' αυτή ύπαρξη επικρατούσας θρησκείας εντός μιας έννομης τάξης, εκτός αν ο πολίτης εξαναγκάζεται να μετέχει στην επικρατούσα αυτή θρησκεία ή απαγορεύεται να αποχωρήσει,¹⁵ συμπεριλαμβανομένης ασφαλώς της προϋπόθεσης δυνατότητας ανάπτυξης συνείδησης, θρησκευτικής ή μη. Η συγκεκριμένη απόφαση ουσιαστικά αποδεσμεύει την επικρατούσα θρησκεία από τη θρησκευτική ελευθερία με ελάχιστες εξαιρέσεις οι οποίες δεν ανευρίσκονται σε καμία δημοκρατική έννομη τάξη.

Σε πολιτικό επίπεδο, η αντίληψη περί αποσύνδεσης των δύο εννοιών αναδεικνύεται από το βαθμό θρησκευτικής ελευθερίας που απολαμβάνουν οι πολίτες κρατών με επίσημη/επικρατούσα θρησκεία στην Ευρώπη. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν Σκανδιναβικές χώρες, όπως η Νορβηγία¹⁶ και η Φινλανδία,¹⁷ η Δανία,¹⁸ η Ισλανδία,¹⁹ αλλά και η Μάλτα²⁰ και το Ηνωμένο Βασίλειο.²¹ Όπως διαφαίνεται σε

¹⁵ Αριθμ προσφ. 11581/85 *Darby* κατά Σουηδίας, σκ. 45.

¹⁶ Άρθρο 16 του Συντάγματος όπου αναγνωρίζεται η Ευαγγελική Λουθηρανική ως καθεστηκία Εκκλησία.

¹⁷ Άρθρο 76 του Συντάγματος όπου προβλέπεται ειδική νομοθεσία για την οργάνωση και τη διοίκηση της Ευαγγελικής Λουθηρανικής Εκκλησίας.

¹⁸ Άρθρο 4 του Συντάγματος όπου αναγνωρίζεται η Ευαγγελική Λουθηρανική ως καθεστηκία Εκκλησία.

¹⁹ Άρθρο 62 του Συντάγματος όπου αναγνωρίζεται η Ευαγγελική Λουθηρανική ως επίσημη Εκκλησία.

²⁰ Άρθρο 2 του Συντάγματος όπου αναγνωρίζεται η Ρωμαϊκή Καθολική Αποστολική Εκκλησία ως θρησκεία της χώρας.

²¹ Η Εκκλησία της Αγγλίας όχι μόνο αποτελεί επίσημη εκκλησία, αλλά 26 Επίσκοποι της είναι μέλη στη Βουλή των Λόρδων ως Πνευματικοί Αρχόντες (Lords Spiritual).

πρόσφατη εκτενή έρευνα,²² το επίπεδο φιλελεύθερης δημοκρατίας στα κράτη αυτά είναι ιδιαίτερα υψηλό, ειδικότερα δε η Δανία, το Ηνωμένο Βασίλειο και η Φινλανδία συμπεριλαμβάνονται στις δέκα πιο ελεύθερες χώρες του κόσμου. Ομοίως προς τη γενική εικόνα και στην ειδική θεματική της θρησκείας οι χώρες αυτές διακρίνονται για το επίπεδο θρησκευτικής ελευθερίας που απολαμβάνουν οι πολίτες τους, περισσότερο και από χώρες οι οποίες ιστορικά υιοθετούν το μοντέλο της αυστηρής διάκρισης.²³

Σε κάθε περίπτωση η προβληματική για την ιδιαίτερη μεταχείριση της επικρατούσας θρησκείας δεν θα μπορούσε να παραβλεφθεί στο βαθμό που η τελευταία ενδεχομένως παρεμβαίνει σε ζητήματα νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας. Ως κλασικό πλέον παράδειγμα αναφέρεται η θέση της Εκκλησίας της Ελλάδος στην απόφαση περί μη αναγραφής του θρησκευόμενου στις ταυτότητες²⁴ και πλέον πρόσφατα, αντίστοιχα για την επέκταση του συμφώνου συμβίωσης στα ομόφυλα ζευγάρια και περισσότερο για πιθανή επέκταση του θεσμού του γάμου.²⁵ Στο ίδιο επίπεδο εντάσσονται και πιθανές πολιτικές παρεμβάσεις που ουσιαστικά υποδαυλίζουν τη διάκριση ρόλων μεταξύ κράτους – εκκλησίας. Πρόσφατο ξανά παράδειγμα εξάγεται από τη οξυμένη σχέση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών κ. Ιερώνυμου με τον αποπεμφθέντα στον τελευταίο ανασχηματισμό Υπουργό Παιδείας Νίκο Φίλη για το ζήτημα της θρησκευτικής εκπαίδευσης που κατά πολλούς οδήγησε και στην αποπομπή του τελευταίου εξ' αιτίας πολιτικών πιέσεων.²⁶

Αρνητική επίπτωση δημιουργεί επίσης η συμμετοχή κληρικών ακόμα και ιεραρχών σε κρατικούς οργανισμούς. Παράδειγμα εδώ αποτελεί η εθνική επιτροπή βιοηθικής η οποία λειτουργεί ως συμβουλευτικό όργανο της πολιτείας σε ζητήματα που σχετίζονται με τις εφαρμογές των βιολογικών επιστημών, διερευνώντας ηθικές, κοινωνικές και νομικές διαστάσεις τους, υπάγεται δε ευθέως στον Πρωθυπουργό.²⁷ Στη σύνθεση της επιτροπής δια νόμου προβλέπεται η κάλυψη μίας θέσης από θεολόγο.²⁸ Καθώς γίνεται αντιληπτό ότι η θέση του θεολόγου πρακτικά θα καλύπτεται πάντοτε από μελετητή της Ορθόδοξης Θεολογίας, εύλογα οι εισηγήσεις της επιτροπής περί ηθικής επηρεάζονται ευθέως από τις θέσεις της Ορθοδοξίας οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις δογματικά αποκλείουν την συζήτηση κάποιων

---

²² Vasquez, I., Porcnik, A. (2016), *The Human Freedom Index 2016: A Global Measurement of Personal, Civil and Economic Freedom*, Washington DC-Vancouver-Berlin: CATO Institute-Fraser Institute-Friedrich Naumann Foundation for Freedom, διαθέσιμο στο <https://object.cato.org/sites/cato.org/files/human-freedom-index-files/human-freedom-index-2016-update-3.pdf> (τελευταία πρόσβαση 26-3-2017).

²³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Τουρκία η οποία αποτυπώνει το μοντέλο της αυστηρής διάκρισης στο άρθρο 2 του Συντάγματος ως εγγενές χαρακτηριστικό της Δημοκρατίας της.

²⁴ Για μια επισκόπηση του ζητήματος βλ. (2008), «Η Μάχη για τις Ταυτότητες», *Η Καθημερινή*, 29-1-2008, διαθέσιμο στο <http://www.kathimerini.gr/311604/article/epikairothta/politikh/h-maxh-gia-tis-taytothtes> (τελευταία πρόσβαση 26-3-2017).

²⁵ Βλ. ενδεικτικά Μανδραβέλης, Π. (2015), «Σύμφωνο Συμβίωσης με την Εκκλησία», *Η Καθημερινή*, 18-12-2015, διαθέσιμο στο <http://www.kathimerini.gr/842829/opinion/epikairothta/politikh/symfwno-symviwshs-me-thn-ekklhsia> (τελευταία πρόσβαση 26-3-2017).

²⁶ Λακασάς, Α. (2016), «Η Επίθεση Ιερωνύμου και η Αποχώρηση Φίλη», *Η Καθημερινή*, 6-11-2016, διαθέσιμο στο <http://www.kathimerini.gr/882329/article/epikairothta/ellada/h-epi8esh-ierwnymoy-kai-h-apoxwrsh-filh> (τελευταία πρόσβαση 26-3-2017), (2016), «Σύνθεση της Νέας Κυβέρνησης», *Το Βήμα*, 5-11-2016, διαθέσιμο στο <http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=841906> (τελευταία πρόσβαση 26-3-2017) όπου χαρακτηρίζεται «θύμα του Αρχιεπισκόπου ο Φίλης».

²⁷ Άρθρο 10, παρ. 1 και 4 Ν. 2667/1998.

²⁸ Άρθρο 12, παρ. 1 Ν. 2667/1998.

ζητημάτων που απασχολούν καθ' ύλην την επιτροπή, όπως π.χ. η ευθανασία ή οι αμβλώσεις. Με αυτόν τον τρόπο συγκεκριμένες νόρμες ηθικής που δημιουργούν ένα *modus vivendi* σε θρησκευτικό μάλιστα επίπεδο εισέρχονται σε ένα πολιτειακό οργανισμό ισχυρής συμβουλευτικής επιρροής με αποτέλεσμα να δύνανται να υιοθετηθούν, σε δεύτερο επίπεδο, ως πολιτικές κατευθύνσεις. Έτσι δημιουργείται άμεση πολιτική διασύνδεση μεταξύ θρησκείας και κράτους, αλλοιώνοντας την προσέγγιση των διακριτών ρόλων. Επομένως σε περιπτώσεις αποφάσεων ή επιλογών που ανήκουν στη σφαίρα της νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας ο ρόλος της επικρατούσας θρησκείας δεν μπορεί να καθίσταται ευθέως θεσμικός, αλλά διαβουλευτικός στο πλαίσιο της κοινωνίας των πολιτών.²⁹

Τα ανωτέρω αρνητικά παραδείγματα ωστόσο, δύσκολα θα μπορούσε να ισχυρισθεί κάποιος ότι απορρέουν από τον εισαχθέντα στο Σύνταγμα όρο της επικρατούσας θρησκείας. Αντίθετα, ο όρος επικυρώνει τον ιστορικά και κοινωνικά ιδιαίτερο ρόλο της Ορθοδοξίας στην Ελλάδα με θετικές και αρνητικές εκφάνσεις. Η πολιτικού τύπου επιρροή που ενίοτε ασκείται βασιζόμενη ακριβώς στην ιστορική αυτή κατοχύρωση της Ορθοδοξίας κατ' ουσία διαστρεβλώνει τη συνταγματική ορολογία που αποτυπώνει μια ιδιαίτερη θέση, ιστορικά, πραγματιστικά, αλλά και πολιτισμικά, της Ορθοδοξίας στην ελληνική κοινωνία και σε καμία περίπτωση δεν προσδίδει στην τελευταία πολιτική ισχύ. Αντίθετη λογική θα οδηγούσε σε καταστρατήγηση της έννοιας των διακριτών ρόλων που οφείλουν να υφίστανται σε μια δημοκρατική κοινωνία και επιβάλλουν, όπως και σε άλλους φορείς, διαβουλευτικό ρόλο στην εκκλησία σε πολιτικές διεργασίες.

Συμπερασματικά, από τα ανωτέρω προκύπτει μια θεμελιώδης διάκριση που αξίζει να επισημανθεί και σχετίζεται περισσότερο με το εύρος και την ποιότητα των παρεμβάσεων της επικρατούσας/επίσημης θρησκείας, παρά με την καθ' αυτή ύπαρξη της. Συνεπώς, η κατάργηση του όρου κατά την επικείμενη συνταγματική αναθεώρηση δεν θα αποτρέψει ενδεχόμενες αρνητικές προεκτάσεις υπό τη μορφή κατάχρησης της ιδιαίτερης θέσης της εκκλησίας στον ελληνικό χώρο, με τον ίδιο τρόπο που η τυποποίηση της αυστηρής διάκρισης κράτους – εκκλησίας μπορεί να μην οδηγήσει στην πράξη σε ουσιαστικό διαχωρισμό.³⁰ Σε κάθε περίπτωση, ασφαλέστερο κριτήριο αποτελεί η δικαιοπολιτική προσέγγιση κυρίως του κράτους να διαφυλάξει μια σαφή διάκριση ρόλων.

3. Η «επικρατούσα θρησκεία» ως στοιχείο συνεκτικότητας

Δεδομένα, κυρίως για ιστορικούς λόγους, η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων πολιτών ασπάζεται την Ορθοδοξία, επιπλέον δε οι Έλληνες έχουν χαρακτηριστεί από τους πλέον θρήσκους σε σύγκριση με πολίτες άλλων κρατών της Ευρώπης, με

---

²⁹ Στο παράδειγμα της εθνικής επιτροπής βιοηθικής, υφίσταται ταυτόχρονα επιτροπή βιοηθικής της Εκκλησίας της Ελλάδος η οποία εκφράζει επίσημα τις θέσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας για τα ζητήματα αυτά.

³⁰ Εδώ θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως παράδειγμα η έννομη τάξη των ΗΠΑ όπου σε αποφάσεις του Ανωτάτου Δικαστηρίου εμφατικά χρησιμοποιείται ο όρος «τοίχος» μεταξύ κράτους και εκκλησίας για να καταδείξει τον αυστηρό διαχωρισμό. Ωστόσο πρακτικά η συσχέτιση κράτους – εκκλησίας είναι ιστορικά και κοινωνικά εμφανής, βλ. Bellah, R. N. (1967), "Civil Religion in America", *Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, 96 (1), σελ. 1-21 ο οποίος χρησιμοποιεί τον όρο κοινωνική θρησκεία (civil religion).

ποσοστό του επιπέδου του 93%.³¹ Ο αυτοπροσδιορισμός αυτός της συντριπτικής πλειοψηφίας ενέχει και σημαντικές ποιοτικές παραμέτρους. Πράγματι, οι περισσότεροι εκλαμβάνουν τη θρησκεία ως αναπόσπαστο στοιχείο εθνικής ταυτότητας, ως εγγενές δηλαδή χαρακτηριστικό του ελληνισμού, προσδίδοντας έτσι στην Ορθοδοξία και πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Κατ' αυτόν τον τρόπο θρησκευτικού χαρακτήρα εορτές έχουν αναγνωρισθεί από την πολιτεία ως ημέρες εθνικής αργίας και έχουν συνδεθεί αδιάρρηκτα με έθιμα και παραδόσεις.

Αυτή ακριβώς η αποτύπωση της συσχέτισης κράτους – εκκλησίας σε επίπεδο διαμόρφωσης εθνικής ταυτότητας υπογραμμίσθηκε εύστοχα στην υπόθεση *Lautsi*.³² Με κοινή παρέμβαση οκτώ κρατών (μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα) τονίσθηκε η ως άνω περιγραφόμενη αντίληψη η οποία αντικατοπτρίζει μια συλλογική ταυτότητα και προωθεί την κοινωνική συνοχή ως απαραίτητο στοιχείο ύπαρξης και συνέχισης ενός κράτους. Με άλλα λόγια, η διάρρηξη της ιστορικής συνέχειας των σχέσεων κράτους – εκκλησίας θα οδηγούσε σε αλλοίωση της εθνικής ταυτότητας, με την απaréγκλιτη ασφαλώς προϋπόθεση της τήρησης της θρησκευτικής ελευθερίας τόσο με θετικό, όσο και αρνητικό περιεχόμενο, δηλαδή την υιοθέτηση αρχών οποιασδήποτε άλλης θρησκείας πέραν της επικρατούσας ή τη συνειδητή αποχή από οποιαδήποτε θρησκεία ή δόγμα.

Η διάσταση αυτή ακριβώς των σχέσεων κράτους – εκκλησίας εμφανίζεται σε διαφόρων μορφών σύμβολα. Ισχυρότερο όλων αποτελεί αναμφισβήτητα η σημαία: έτσι κατά το από 15-5-1822 Ψήφισμα του Εκτελεστικού, η σημαία τόσο των δυνάμεων της γης, όσο και της θάλασσας έφερε σταυρό,³³ στοιχείο που δεν έχει εξαλειφθεί έως σήμερα. Ο ιδιαίτερος αυτός συμβολισμός έχει διαχρονικά εισαχθεί και στο Σύνταγμα.³⁴

Έτσι, σε επόμενο επίπεδο θα πρέπει να διερευνηθεί η προστιθέμενη αξία της εισαγωγής αυτής στο ελληνικό Σύνταγμα. Εδώ η βασική επιχειρηματολογία αντλείται από τη συμβολική λειτουργία του Συντάγματος ως έννοιας υψίστης σημασίας για την ενίσχυση της ενοποιητικής ισχύος του. Το Σύνταγμα αναπαριστά ιδεατά, με μian ελλειπτική νομική γλώσσα, την πολιτική οργάνωση της κοινωνίας και καταγράφει τις συλλογικές πολιτικές αξίες τις οποίες συμμερίζονται οι μετέχοντες σε αυτήν.³⁵ Πέραν του συμβολικού χαρακτήρα διατάξεων που αποτυπώνουν μια πολιτική δυναμική, ως κοινωνικοπολιτικό κείμενο εμπεριέχει και βασικές πτυχές της συλλογικής ταυτότητας, κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που διακρίνουν τη συλλογικότητα στην οποία εφαρμόζεται. Αυτές οι διατάξεις διακρίνονται κυρίως για το συμβολικό τους χαρακτήρα, όπως η αναγνώριση των χρωμάτων της σημαίας, π.χ. της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας και της ομοσπονδιακής πρωτεύουσας σε συνταγματικό επίπεδο³⁶ ή η συνταγματική αναγνώριση επίσημης γλώσσας, για παράδειγμα στην

³¹ Antoniadou, A. (2009), *Producing Globalisation: Politics of Discourse and Institutions in Greece and Ireland*, Manchester: Manchester University Press, σελ. 42, Barker, P. W. (2009), *Religious Nationalism in Modern Europe: If God Be for Us*, London-New York: Routledge, σελ. 113-114.

³² Αριθμ. προσφ. 30814/06 Lautsi και Λοιποί κατά Ιταλίας (Τμήμα Ευρείας Σύθεσης), σκ. 47.

³³ Αναλυτικά για την ιστορική καθιέρωση της σημαίας και ειδικότερα το Ψήφισμα βλ. Αγγελίδου, Ν. Α. (1909), *Η Ελληνική Σημαία: Ιστορική Αυτής Εξέλιξις από της Τουρκοκρατίας έως Σήμερον*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Πανελληνίου Κράτους, σελ. 69-70.

³⁴ Για ανεύρεση των ιστορικών συνταγματικών κειμένων βλ. Μαυριά, Κ., Παντελή, Α. (2007), *Συνταγματικά Κείμενα τόμος πρώτος*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 4^η έκδοση.

³⁵ Μανιτάκης, Α. (2004), *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο I*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.

³⁶ Άρθρο 22.

Ιρλανδία, της ιρλανδικής και της αγγλικής, ως πρώτης και δεύτερης επίσημης γλώσσας αντίστοιχα.³⁷ Στο ίδιο πλαίσιο και η διάταξη του άρθρου I-8 της Συνθήκης για την ίδρυση Συντάγματος της Ευρώπης εισήγαγε τα σύμβολα της Ένωσης.³⁸

Η σημασία των συμβολικών αυτών διατάξεων, στις οποίες εντάσσεται και η θρησκεία, αναδεικνύεται σε διάφορα επίπεδα. Κατά την περίοδο της διακήρυξης του νεοσύστατου ελληνικού κράτους ως στοιχείο αυτοπροσδιορισμού, αλλά και σημείο ιστορικής συνοχής των Ελλήνων πολιτών και αναδιαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας. Στη σύγχρονη εκδοχή τους οι διατάξεις αυτές διαδραματίζουν ρόλο εξίσου σημαντικό· ενισχύουν τα μέγιστα τη συμβολική λειτουργία του Συντάγματος αυξάνοντας το βαθμό αποδοχής του σε κοινωνικό επίπεδο. Δεν θα ήταν υπερβολικό να ειπωθεί ότι ο βαθμός αποδοχής του Συντάγματος συνδέεται περισσότερο με τη συμβολική του λειτουργία και ελάχιστα με τη νομική ποιότητα των διατάξεων.³⁹ Καθώς οι πολίτες αναγνωρίζουν ευκολότερα διατάξεις που ανταποκρίνονται σε παραμέτρους της συλλογικής εθνικής ταυτότητας, οι διατάξεις αυτές επιτυγχάνουν μια ευρεία, στα μέτρα του εφικτού, αποδοχή του Συντάγματος σε κοινωνικό επίπεδο.

4. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Οι σχέσεις κράτους – εκκλησίας αποτελούν αναμφισβήτητα πολύπλοκο ζήτημα. Λόγω της βαρύνουσας σημασίας και των δύο εννοιών και της ιδιαίτερης ιστορικής τους σύμπλευσης, ο βαθμός διάκρισης καθίσταται σε πολλές περιπτώσεις ιδιαίτερα δυσχερής. Η Ελλάδα από την πανηγυρική διακήρυξη του σύγχρονου ελληνικού κράτους ακολουθεί το μοντέλο της επικρατούσας θρησκείας στην ελληνική επικράτεια, μιας έννοιας με ιδιαίτερη ιστορική και κοινωνική βαρύτητα. Καίρια προϋπόθεση ωστόσο ύπαρξης και εφαρμογής του μοντέλου αυτού αποτελεί η μη παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας· σε οποιαδήποτε τέτοια περίπτωση σύγκρουσης η τελευταία διάταξη εμφανώς κατισχύει.⁴⁰

Πρέπει επιπλέον να υπογραμμισθεί ότι η ύπαρξη επικρατούσας ή επίσημης θρησκείας δεν συνδέεται αυτόματα με παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας.⁴¹ Καταδείχθηκαν σημαντικά παραδείγματα κρατών της Ευρώπης που συνταγματικά αναγνωρίζουν επικρατούσα/επίσημη θρησκεία, οι πολίτες τους ωστόσο απολαμβάνουν υψηλό επίπεδο ελευθερίας γενικά, αλλά και σε θρησκευτικό επίπεδο. Εξάλλου, προς ενίσχυση του δικαιώματος θρησκευτικής ελευθερίας, η ανάγκη

³⁷ Άρθρο 8.

³⁸ Ως τέτοια εισήχθησαν η σημαία, ο ύμνος, το ρητό, το νόμισμα και η ημέρα της Ευρώπης. Για τη σημασία της διάταξης περί συμβόλων βλ. von Bogdandy, A. (2005), “The European Constitution and European Identity: Text and Subtext of the Treaty Establishing a Constitution for Europe”, *International Journal of Constitutional Law*, 3 (2-3), σελ. 295-315.

³⁹ Grimm, D. (2016), *Constitutionalism: Past, Present and Future*, Oxford: Oxford University Press, σελ. 199-200.

⁴⁰ Επιβεβαιώνεται η προσέγγιση αυτή και στο δεύτερο εδάφιο της παρ. 1 του άρθρου 13 του Συντάγματος όπου αναφέρεται: «η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός».

⁴¹ Η παραδοχή αυτή έχει γίνει αποδεκτή και από υποστηρικτές της κατάργησης της διάταξης περί επικρατούσας θρησκείας, βλ. Αλιβιζάτος, Ν. et al., *Ένα Καινοτόμο Σύνταγμα για την Ελλάδα*, ό. π., σελ. 9 όπου τονίζεται ένας συμβολικός σκοπός κατάργησης, ώστε η Ελλάδα όχι μόνο να είναι κοσμικό κράτος, αλλά και να φαίνεται. Επίσης βλ. εισήγηση του Ν. Αλιβιζάτου στη δημόσια συζήτηση με θέμα «Σχέσεις Εκκλησίας – Πολιτείας και Συνταγματική Αναθεώρηση», Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου και Εταιρεία Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου, 28 Νοεμβρίου 2016.

επανεξέτασης των περιορισμών του άρθρου 13, παρ. 2 του Συντάγματος καθίσταται επιτακτική.

Από την άλλη, σε ένα σύγχρονο δημοκρατικό κράτος δικαίου εναπόκειται στις κρατικές αρχές να οριοθετήσουν τα επίπεδα διάδρασης των σχέσεών του με την εκκλησία, υιοθετώντας διακριτούς ρόλους. Η παρεμβατική πολιτική εκ μέρους της εκκλησίας σε ζητήματα που ενδεικτικά αναφέρθηκαν ανωτέρω και άπτονται αναφανδόν της δικαιοδοσίας του κράτους ανάγεται σε ζήτημα εύρυθμης λειτουργίας της πολιτείας. Η παρεμβατική αυτή πολιτική ερειδόμενη στην ιδιαίτερη κατάσταση της εκκλησίας, οδηγεί σε επιβολή θέσεων στην πολιτική εξουσία, στοιχείο ασυμβίβαστο με την ομαλή λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Λύση στο ζήτημα δεν θα αποτελούσε η κατάργηση του όρου της επικρατούσας θρησκείας για δύο κυρίως λόγους. Ο πρώτος αφορά στη βαθιά αποτύπωση του όρου στη συνείδηση των Ελλήνων σε βαθμό ταύτισης με το Σύνταγμα ενός όρου που ως στοιχείο συλλογικής ταυτότητας συμβάλλει στην αποδοχή του. Ο δεύτερος εστιάζει στην έλλειψη οποιασδήποτε σχέσης μεταξύ της παρεμβατικής συμπεριφοράς και της συμπερίληψης του όρου στο Σύνταγμα, ώστε και σε περίπτωση απαλοιφής του όρου κατά την επικείμενη συνταγματική αναθεώρηση, το πρόβλημα δεν θα εκλείψει, καθιστώντας εν τέλει τη λύση αυτή αλυσιτελή.

Ως αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση προκρίνεται η προώθηση γενναίας πολιτικής επιλογής διακριτών ρόλων μεταξύ κράτους – εκκλησίας. Ο συμβολισμός που αποδίδεται στην ιστορική και πολιτισμική έκφραση της συλλογικής ταυτότητας των Ελλήνων δεν μετουσιώνεται σε πολιτική πρακτική, ούτε κατ' ελάχιστο επηρεάζει δικαιώματα και ελευθερίες. Υπό αυτή την έννοια φαινόμενα παρεμβατισμού της εκκλησίας στην πολιτική ζωή θα πρέπει να εκλείψουν με αντίστοιχο περιορισμό του ρόλου της σε επίπεδο διαβούλευσης.